

SZÁSZ IRÓ ERDÉLY TÖRTÉNELMÉRŐL

A NEMZETI GONDOLAT erőteljes újjászületése korunk egyik legfőbb jellemvonása. A kisebb és nagyobb népi közösségekben egyaránt feltör az összetartozás tudata. Az egyes népeket egybefonó távolabbi szálak természetesen ezáltal meglazultak, a belső vonzás viszont megsokszorozódott. Az így kialakult egységek nem elégszenek meg a jelen állapot egyszerű tudomásvételével és további szilárdításával, hanem eszmékhez és eredményeikhez a múltban is alapot keresnek. A tudomány és lelkesedés számtalan gyökérszállával fúrják be magukat a történelem mélységeibe, ahol mindenhez hozzátapadnak, ami jelenlegi nemzeti tudatuk igazolásául szolgál. Az emberek ma jobban érzik, mint valaha, hogy a történelem élet és valóság; nemcsak megtanulni való tantárgy, hanem lüktető folytonosság: a múlt beleáramlik a jelenbe és irányt mutat a jövőnek. Az idő e hármas, azelőtt élesen elhatárolt kiterjedése így válik egyetlen hatalmas mozgássá, melynek pillanatai, évei és századai úgy gördülnek egymásból, mint a folyók tovaömpölygő hullámai. A történelem tehát életünk egyik legkomolyabb, legidőszertűbb tényezője lett: olyan alap, melyre úgyszólván minden tevékenység épül, mely mindent magyaráz, megértet és szentesít. A nemzeti öntudat e nagyszabású kiszélesedése nemcsak a nagyokat ragadta magával, hanem a kisebbeket is. A politikai határok esetlegessé váltak s helyettük igen gyakran a lélek határai alakultak ki, hol szűkítve, hol bővítve az állam kiterjedését. Ezáltal az államon belül erőkereszteződések álltak elő, a vonzás és taszítás, igenlés és tagadás legkülönbözőbb mértékű és irányú küzdelmei. A feszültség természetesen annál erősebb, minél több magát önállónak tartó népcsoport él egy-egy állam keretén belül. Innen magyarázható, hogy az imént vázolt rendkívül érdekes és jellemző folyamat talán sehol nem jelenik meg oly színes változatossággal, mint éppen a Kárpátok medencéjében. Hazánk földrajzi, gazdasági, műveltségi és történeti egységének eszményi érvényesülését nemzetiségeink öntudatának megizmosodása bizonyos mértékig keresztezi. Mi ezt a jelenséget azon a síkon kívánjuk vizsgálni, ahol a szellem és gyakorlat egybeforranak: a történelmi tudat síkján. A várható eredmény igen érdekesnek ígérkezik, mivel kutatásunk tárgya: az erdélyi szászok éppen az a népcsoportunk, mely nemzetiségeink között kezdettől fogva a legpregnansabb öntudattal rendelkezett. Zillich Heinrich Erdélyről szóló új könyve¹ az előbb jellemzett dinamikus történet-szemléletnek kitűnő és tanulságos példája annak minden erényével és hibájával. Benne az erdélyi szászok története ragyogó stílussal

¹ *Zillich Heinrich*: Siebenbürgen und seine Wehrbauten. Leipzig, 1941. („Die blauen Bücher“ című sorozatban.)

elevenedik meg. Nem lesz érdektelen e történetiszemlélet érvényesülését végigkísérni Zillich művében és e szemléletből folyó tételeit a magyar történeti állásponttal összevetni.

Zillich könyvén két alapvető gondolat húzódik végig. Szerinte a Kárpátok medencéje minden szempontból szorosan összetartozik a Német Birodalommal, annak mintegy váruvara. Erdély pedig ennek az előtérnek messze Kelet felé kiugró bástyája, melynek falán a szászok állnak őrt s benne ők teremtik és tartják fenn a nyugati szellemet és műveltséget. Ez a két tétel voltaképpen a *birodalmi* és a *nép csoport*i szemléletből fakad és valami egészen csodálatos módon keveredik egymással. Ugyanakkor például, midőn hangoztatja, hogy a Kárpátok távoli zúgába előretolt szászság fajtestvéreivel állandó egységet alkotott s ennek az egységnek határozott formábaöntését kívánja, ugyanakkor legmerevebben áll szemben minden olyan, akár német részről is kiinduló kísérlettel, mely a szász »universitas« zártságának megbontását jelenti. A birodalmi gondolat szakadatlan hangoztatása nem akadályozza meg Zillichet abban, hogy II. József éppen birodalmi szemléletből fakadó közigazgatási újításait élesen el ne ítélje (81.). A császár az országot Erdéllyel együtt a megyék és kiváltságos területek teljes figyelmen kívül hagyásával kerületekre osztotta. Ez az intézkedés az egységes birodalmi kormányzás szempontjából lehetett bármilyen üdvös, a szászok ősi jogait sértette, egységüket veszélyeztette, tehát fenntartás nélkül elítélték. A nagy- és kisméretű gondolat így bogozódik össze Zillich szemléletében. Ezzel kapcsolatban még egy jellemző részletre hívjuk fel a figyelmet. Mikor a múlt század 60-as éveinek porosz-osztrák összeütközéséről beszél, ezt írja: »Poroszország az ellenségeskedések tartama alatt felvette az érintkezést a magyar emigránsokkal; magyar önkéntesek Klapka vezérletével az ő oldalára állottak. Sőt Bismarck hajlandó volt a magyar alkotmánytervezetet a békeszerződésben biztosítani. A kisméretű gondolat győzött; Ausztria annyira meggyengült, hogy egész Magyarországot kénytelen volt a magyaroknak átadni« (88). Bismarck mint a kisméretű gondolat képviselője egészen meglepően hat. Ezt az ítéletet pedig az a tény magyarázza, hogy az 1867-es kiegyezés következtében a szászok végleg elvesztették évszázados kiváltságaikat. A nagy látószög így zsugorodik össze, mikor a szászság részérdekei azt megkívánják.

Zillich szemléletének még egy lényeges vonását kell kiemelnünk: a mai gondolkodásnak következetes és feltűnő visszavetítését a múltba. Bár ez a jelenség szinte minden korban és minden történetírónál, ha sokkal enyhébb formában is, de megismétlődhetik, mégis a dinamikus történeti felfogásra elsősorban jellemző. Mondhatnók, természetes következménye a jelen és múlt szoros tartalmi egybeforrásztásának. A XII. századi szász telepéseket így jellemzi: »Bármilyen is készítette őket a költözésre, mindegyikük tudta, hogy Európa első népéhez tartozik. Ezt a meg nem művelt keleti országgal (t. i. Magyarországgal) való találkozás első pillanatában kettőzött erővel érezték. Nem is lehetett másként, mint hogy a telepések német otthonuk, szokásrendjük és műveltségük, valamint

Magyarország lakói között fennálló ellentét fényénél azonnal felismerjék azt az értéket, amely miatt a királynak (II. Gézának) őket oly távolról kellett behívnia, hogy a vadont virágzó talajjá varázsolják, amire a magyar nép nem volt képes» (18). Noha az erdélyi szászok öntudata valóban mélyen gyökerezik, mégis e nagyon is mai ízű megállapítások a XII. és XIII. századi emberre semmiképpen nem alkalmazhatók. Más helyen a frankfurti parlament eljárásán csodálkozik, hogy a szabadságharc magyarjaiban elvbarátokat látott és »nem tudta felfogni, hogy a felkelés a németiség és a keleti német hatalmi helyzet ellen irányul« (87). A 40-es évek Európájának szabadság iránti rajongásába Zillich nem tudja magát beleélni s rossz néven veszi, hogy akkor nem úgy gondolkoztak az emberek, mint most.

Írónk előadásának módszere is igen érdekes. A történés folyamán mindig csak azokat a mozzanatokot emeli ki, melyek szemléletét alátámasztják. Adatai általában helytállóak, de mivel *egész sor lényeges dologról szó sem esik*, az elénk rajzolódó kép teljesen *egyoldalúvá* válik. Ennek az a következménye, hogy aki például a magyar történelemmel nincs tisztában, a könyv elolvasása után halvány fogalmat sem kap arról, hogy a Kárpátok medencéjében a magyarok is játszottak valamiféle aktív szerepet. Királyaink egyedüli érdeme a szász értékek felismerésében és erejének gyarapításában állott. A magyarság tevékenysége pedig kizárólag a nyugati kultúra jobb-rosszabb átvételében merült ki. Erdély mindent a szászoknak köszönhet, akik az erdélyi öntudatnak és műveltségnek egyedüli letéteményesei. Az, hogy a magyaroknak a honfoglalás óta bármikor lehettek önálló célkitűzései vagy lehetett saját hivatástudatuk, mindegyre a könyvben a leghalványabb célzás sem történik. A magyarság történeti szerepét a következőképpen állapítja meg: »A magyar állam léte mindig a Birodalomra támaszkodott... Egy, a német központtól teljesen elválasztott Magyarország hódítóknak, mint később a törököknek, esett áldozatul. Felszabadításra ismét csak a Birodalom volt képes. Ebben a viszonylatban fejeződik ki a Dunamedencének, mint a Birodalom erődjének jelentősége s ebben rejlik egyszerűsége a magyarok belső függőségének magyarázata« (14). Az adatok egy szempontból történő csoportosítása és az előre felállított elméletbe bele nem illők tökéletes mellőzése természetesen vezet erre az eredményre.

Most pedig röviden tekintsük át a Zillich rajzolta magyar és erdélyi történeti fejlődést. Részletekre nem terjeszkedhetünk ki. Csak a főbb mozzanatok kiemelésére törekszünk.

ERDÉLY HONFOGLALÁS ELŐTTI TÖRTÉNETET VIZSGALVA Zillich arra az eredményre jut, hogy a bércecs haza a Kr. e. VI. századtól kezdve rövid megszakításokkal germán törzsek szállása volt. Előbb a bastarnok, majd körülbelül háromezázados dákok és római uralom után nyugati gótok és gepidák telepedtek meg benne. A húnok és avarok betörése csak rövid ideig tartó közjáték. Feltűnő, hogy a dákoromán elmélettel könyvünk határozottan szembeszáll s a magyar kutatás érveivel utasítja vissza (11—12). Állásfoglalá-

sának magyarázata nagyon egyszerű: előadásának törekvése világosan arra irányul, hogy Erdélyben a germán folytonosságot bizonyítsa. Ennek megfelelően tökéletesen megfelelnek a szkiták és kelták jelentős és hosszú szerepléséről. A húnokról azt állítja, hogy semmiféle szellemi nyomot nem hagytak maguk után s a honfoglalást szinte közvetlenül megelőző háromszázados avar birodalomról is alig hallunk valamit.² Kétségtelen, hogy Erdély és Magyarország területén a magyarok megtelepedése előtt jelentős szerepet játszottak a különböző germán törzsek. A folytonosság feltételezésére azonban semmi alapunk nincs. Hazánk területe, különösen a népvándorlás korában, népek országútja volt, melyek folyton váltották és minden faji együvértartozás ellenére állandóan marták egymást (pl. longobardok, gepidák). Hogy az itt megforduló, különböző germán törzsek között valami eszmei közösség lett volna, teljesen valószínűtlen. Egyesek legfeljebb a hanyatló római birodalom örököseinek tekintették magukat, mint például a katalaunumi mezőn Attila ellen küzdő germánok. Abban az időben csak egyetlen határozott öntudat volt: a római birodalomé, mely még hanyatlásában is csodálattal és tisztelettel töltötte el a barbárokat. Természetes, hogy a germán műveltség nyomokat hagyott Erdélyben, de annak állandósága mégsem mutatható ki. A népvándorlás viharai ide-oda korbácsolták a törzseket még Nyugateurópában is. Ez a cseppfolyós állapot a Kárpátok medencéjében csak egyszer-egyszer szilárdult meg, hogy rövid idő múltán újabb hullám elsöpörje az előző népeket és eredményeiket. Ilyen körülmények között bajos feltételezni Erdélyben germán folytonosságot. Arra, hogy a XII. század közepén betelepülő szászok itt germánokat biztosan nem találhattak, kétségtelen bizonyítékot nyújtanak a helynevek, melyek között germán eredetűt hiába keresünk. Kniezsa István kutatásai világosan tanúskodnak arról, hogy a X. és XI. században Erdélybe nyomuló magyarok csak szláv és török településeket találtak, azokat is szétszórtan.³ Ha a germán folytonosság és Zillich által hangoztatott földművelő kultúra állandósága fennállna, elképzelhetetlen, hogy ez a helynevekben semmiféle nyomot ne hagyott volna. De írónk maga is ellentmondásba keveredik e kérdést illetően, midőn a szászok betelepülése előtti Erdélyt »a bizonytalanság területének« nevezte (15). Már pedig másfél évezredes germán kultúrával átítatott vidékről ezt talán mégsem lehetne állítani.

Ezzel rögtön áttérhetünk a szászok betelepülésének kérdésére. II. Gézának e lépését a szász történetiszemlélet majdnem egyöntetűen úgy magyarázza, hogy a telepések behívásának kettős célja volt: egyrészt a »vadon« termővé tétele, másrészt a honvédelem komoly megszervezése a Kárpátok délkeleti könyökhajlatában. A királyok ezenkívül a magas kultúrájú szász városokban az egyre

² Roska Márton: Erdély őskora. Erdély és a népvándorlások kora. Megjelent az *Asztalos Miklós* szerkesztésében közzétett „A történeti Erdély” című kiadványban. Budapest, 1936. 73—125., 151—159. l.

³ Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. Szent István-Emlékkönyv. Budapest, 1938. II. kötet, 356—472. l. U. a.: Erdély földrajzi nevei. „Erdély” c. kiadvány. Budapest, 1940. 71—77. l.

hatalmasodó nemességgel szemben erős támasztékot találtak. Zillich emellett nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az erdélyi magyar nemességnek »a kitartó kulturális munkára hiányzott a képessége. Ezt csak szabad és alkotó emberek tudták megvalósítani: parasztok, kézművesek és városlakók, akiknek az egyéni és közösségi életől tisztább fogalmaik voltak« (15). E felfogás szerint tehát végeredményben Erdély gazdasági, honvédelmi és műveltségi kérdéseit csakis a szászok tudták megoldani s az ő általuk mutatott példát utánozták úgy-ahogy a magyarok és románok. Hatalmas fölényüket a szász falu települési formái, valamint a ház beosztása is bizonyítja, amennyiben bennük gyökerezik az erdélyi falu- és háztípus (23).

Ezek az állítások az újabb kutatások fényénél némi módosításra szorulnak. Mindenekelőtt a szászok betelepülése nem egyszerre, hanem lassankint történt s valószínűleg a XIII. század első feléig elhúzódott. Eredetileg csak a nagyszebeni, újgyeházi és nagysinkai dékánóságok egy részét szállották meg s csak az 1200-as évek folyamán terjeszkedtek tovább. Arra, hogy a mai szász földnek jelentős része azok bevándorlása előtt magyar település volt, csatlanós bizonyíték az a tény, hogy a székelyek egy része éppen Sebes, Orbó és Kézd vidékéről költözött 1200 körül a mai Háromszékbe.⁴ Erre a gyepű kitolása és a határnak a Kárpátok gerincén történő végleges megszilárdítása adott okot. Ezután léptek az ő helyükre a szászok. A magyar vármegyei szervezet korai meglétére pedig a hatalmas kiterjedésű Fehér vármegye vall, melynek szigetszerű részei a későbbi szász települések között továbbra is megtartották összetartozásukat irányító központjukkal. A szászok tehát nem valami őserdőbe telepedtek, hanem nagyjából olyan területekre, melyeken a magyarság legalább is másfél század óta életlehetőséget teremtett. Az erdélyi honvédelem a gyepürendszer és határőri szolgálat alapos megszervezése révén a szászok betelepülésekor már régen megoldottnak volt tekinthető.⁵ Ami pedig a szász műveltséget illeti, hangsúlyoznunk kell, hogy hiba lenne a középkorvégi magas városi színvonal meglétét már a betelepülés idejében feltételezni. A szász városok megerősödésének ideje a magyar városokéval esik egybe s IV. Béla, valamint az Anjouk, Zsigmond és Mátyás városfejlesztő politikájával függenek össze. Mindezzel nem akarjuk tagadni a szászok gazdasági, hadi és műveltségi érdemeit, csak arra szeretnénk rámutatni, hogy ezek nem kizárólagosak. Ha a magyar fejlődés mindezen szempontokból sokat köszönhet a szászoknak, úgy ez fordítva is áll. Az erdélyi falu- és háztípusnak a szász példából való levezetése nyilvánvalóan túlzás. Erről bárki meggyőződhetik, aki akár egymás mellett lévő magyar és szász falut valaha is látott.

⁴ V. ö. *Györffy György*: A székelyek eredete és településük története. Megjelent a *Mályusz Elemér* szerkesztésében közzétett „Erdély és népei” című kiadványban. Budapest, 1941. 35—86. l.

⁵ V. ö. *Maksai Ferenc*: A szászok megtelepülése. „Erdély és népei”. 87—105. l.

A német lovagrendnek 1211-ben történt betelepítését és 14 évi barcasági tartózkodását Zillich hangsúlyozottan kiemeli. Sajnálja, hogy a rendet II. Endre elűzte. »Aki a rend óriási poroszországi eredményeit szem előtt tartja, könnyen elképzelheti, micsoda fejlődés indult volna meg Erdélyben, ha sikerült volna ott lábát tartósan megvetnie. E ténynek egyenesen általános európai hatása lett volna. Szilárdabban, mint valaha, német kézbe síklott volna Délkelet-Európa, sőt talán a Dunamedencét török beütések soha nem érték volna« (20—21). Hasonló élénk képzeletre valló költői túlzást sokhelyt találhatunk könyvében. Ilyen az is, hogy a tatárjárás után csak a németek értették meg a várépítés és városerősítés szükségességét. Pedig tudjuk, hogy IV. Béla kezdeményezésére a királyi birtokokon országszerte folyt a várépítés. Ebbe a munkába a főnemesség is bekapcsolódott. Űgyszólván minden magyarországi vár eredete legalább a XIII. századra megy vissza, ha nem éppen továbbra.

A sok vidékről lassankint betelepült germán csoportokat egységes néppé a magyar királyi akarat forrasztotta össze. Ennek kifejezője a számukra 1224-ben kibocsátott híres Andreanum. Királyaink az adott kiváltságokat mindig tiszteletben tartották. Az Anjouk, Zsigmond és a Hunyadiak városfejlesztő politikája hatékonyan segítette a szász telepeket. A XIV. század folyamán indult meg erőteljesebben a kimondottan városi élet. Nagy Lajos birodalma valóban sokat köszönhet a városok gazdasági és műveltségi izmosodásának. Ez a lendület éppen a király politikai éleslátásának következménye s ezért a központi hatalom kezdeményezésének legalább annyit köszönhet, mint a kialakuló városi polgárság buzgóóságának. Már csak emiatt is teljesen elhibázott az a nézet, hogy a XIV. századi Magyarország hatalma kizárólag a városokon nyugodott volna. Ezzel kapcsolatban Zillich könyvéből egészen meglepő dolgokat vehetünk tudomásul. Mindenekelőtt nyomatékosan rámutat Magyarország lakosainak erősen vegyes fajiságára. A magyar nemesség és jobbagyság futólagos említése mellett rendkívül jelentős német szabadparaszt réteget állapít meg. Hazánk Anjoukori színes társadalmi rétegződésének e könnyed leegyszerűsítése után a városokról a következőket olvashatjuk: »A városok szinte kivétel nélkül németek voltak. Ezáltal a magasabb életszínvonal az iparral, kereskedelemmel és iskolával együtt a németiség alkotó erejéből fejlődött ki, valamint az általuk nevelt nemesség vékony rétegéből. Ők építették ki az államot (!), ők álltak mindenütt a szellem és áru útjain. S mivel ez nemcsak Magyarországon, hanem minden keleteurópai államban így történt, az ő közreműködésük nélkül nem állhatott fenn megalapozott és fejlődésképes királyi politika. Ők voltak a titkos német birodalom (!), amelyre támaszkodva Nagy Lajos Magyarországot uralkodása idejére hatalmasabbá tette, mint valaha« (28). Tudjuk, hogy a XIV. századi Magyarország Európa akkor talán legrendezettebb állama volt, mely a központi hatalom összetartó ereje és a társadalom szervezettsége folytán példátlanul állott Európa egykorú, bizony meglehetősen zavaros viszonyai között. A gazdasági és kulturális fellendülés, va-

lamint a városok megerősödése a magyar hatalmi politikának következménye s eredményeinek csak egy része.⁶ Hazánkban a városi polgárság soha megközelítőleg sem emelkedett olyan jelentőségre, mint Nyugateurópában. Rendként is csak a XV. század elejétől kezdve szerepel. Az állam ragyogó hatalma már csak azért sem indulhatott ki belőlük. Hiszen a városok a központi hatalom függvényei voltak és korántsem fordítva.

Még néhány szót hazánk városainak kizárólagos német voltáról. Bár a németiség városaink kialakításában kétségkívül jelentős szerepet játszott, a szász városok kivételével minden magyarországi városban jelentékeny magyar réteg lakott. Alföldi, dunántúli és székely városaink a különleges magyar fejlődésnek tanulságos példáit nyújtják. Az, hogy nem alakultak tisztán nyugati módra, még távolról sem jelenti, hogy nem lehet őket városoknak tartani. De hátrazott adatokat is felhozhatunk. Így például Brassó megalapítói magyarok voltak. Ők építették a pogány szentély fölé a XI. században a Szt. Lénárd-templomot.⁷ Kolozsvárt pedig éppen most tarták fel a Zápolya-utcában a nagykiterjedésű honfoglaláskori temetőt.⁸ A főtéren XI. századi temetkezési leletre bukkantak. Egy Mika Sándor által Párisban felfedezett XIII. századi kézirat így emlékezik meg Kolozsvár tatárjáráskori pusztulásáról: »Egy várban, melyet Clusa-nak neveztek, végtelen sokaságú magyar esett el.« Különben Kolozsvár alaprajzának kettőssége is világosan mutatja a város kettős eredetét. A legrégebb óvári település szabálytalan, természethez igazodó szerkezetével szemben az új központot jelentő főtér szabályossága teljes mértékben megfelel a tervszerű, friss német településnek, mely a tatárjárás után indulhatott meg.⁹ Teljesen téves tehát Zillich beállítása, midőn azon kesereg, hogy Kolozsvár a régi szász elvekhez hűtlen lett, mivel befogadta a magyarokat (41). Az igazság az, hogy a négy évszázados magyar multra visszatekintő Kolozsvár falai közé telepedtek be németek, kik csak a XIV. század végére tettek szert nagy hatalomra. A magyarság XV. századi előretörése azonban véglegesen biztosította Kolozsvár magyar jellegét. A nemrég megindult településtörténeti tanulmányok sok más városunk magyar eredetére is kétségtelen bizonyítékokat kutattak fel. Kiderült, hogy a Szepesség városainak és falvainak legnagyobb része eredetileg a magyar gyeperendszer települései voltak s ott a szepesi szászok csak a tatárjárás következtében megrikkult vagy elnéptelenedett helységeket szállottak meg a XIII. század közepe táján. Legnagyobb városaik, Lőcse és Késmárk is eredetileg magyar települések.¹⁰ Valószínű, hogy az erdélyi szászok

⁶ V. ö. *Hóman—Szekfű*: Magyar történet. 3. kiad. II. kötet. Budapest, 1936. 149—263. 1.

⁷ *K. Sebestyén József*: A cenk-hegyi Brassovia-vár temploma. Kolozsvár, 1940. (Erdélyi Tudományos Füzetek. 121. sz.)

⁸ *Kovács István*: A Zápolya-utcai honfoglaláskori temető. Közlemények az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, 1942. I. 85—118. 1.

⁹ *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Budapest, 1939. 50—53. 1.

¹⁰ *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. 181—184., 215—219. 1. A szepességi települések képét rendkívül meggyőzően szemlélteti a kötet végéhez csatolt térkép.

XIII. századi erős előrenyomulása a szepesi viszonyokhoz hasonlóan folyt le. Tanulságos példákkal szolgál az Alföld és a hegyvidék találkozási sávja is. Nagyvárad, Szatmárnémeti, Nagyszöllős magja vitathatatlanul magyar.¹¹ Az eddigi kutatások egybehangzó eredményeit az ország többi részén végzendő vizsgáladások bizonyára csak erősíteni fogják.

ZSIGMOND URALKODÁSÁTÓL KEZDVE mind jobban előtérbe lép a fenyegető török veszedelem. Erdély előretolt bástya jellege valóban ekkor alakult ki. A százados harcra jól fel kellett készülni. Az erdélyi erődrendszer természetszerűleg kivált a szász és székely területen épült fel. A Hunyadiak korában az ország egész népessége kivette részét a küzdelemben. A XV. század hadi eseményeit a magyar támadó szellem jellemzi. A háborúk súlyát elsősorban a harc-edzett magyarság viselte. Erre nemcsak katonai erőnyei, hanem kétségtelen számbeli fölénye is predestinálta (az ország lakosságának mintegy 75—77%-a magyar). Zillich minderről megfeledekzik. Úgy tesz, mintha legalább is Erdély védelme kizárólag a szászokra hárult volna. A küzdelemben »a fősúly természetesen azokon nyugodott, akik elegendő eszközzel rendelkeztek arra, hogy ilyen beláthatatlan megpróbáltatásban is megállják helyüket. Ezek a németek voltak, a várak, megerősített falusi templomok és városok urai« (34). Természetes, hogy a szászok is kivették a maguk részét a török elleni harcokban, de hogy ők lettek volna a derékhad, azt már lélekszámuk sem tette lehetővé.¹² Polgári életformájuk is inkább a békés magatartásra volt alkalmas, mint a katonáskodásra. A szászok valóban főleg védekezésre rendezkedtek be, amint ezt nagyszabású erődítéseik bizonyítják. A támadó harcmódotól a magyarokkal ellentétben idegenkedtek. A kereskedő és iparosok inkább pénzzel járult hozzá a közös veszedelem elhárításához, mint vérrel. Falvaik védelmét éppen katonai célból betelepített székelyekre és románokra bízták. Maguk legszívesebben váraikba és erődjeikbe zárkóztak. Éppen ez a magatartás magyarázza a törökök gyakori és alapos szászföldi pusztításait. Mindezek alapján kétségtelen, hogy a török elleni küzdelem főmozgatója csakis a magyarság lehetett. Még csak annyit szeretnénk a mondottakhoz hozzáfűzni, hogy a magyarok az egész déli határon várrendszert szerveztek, melybe a sajátos megoldású székely templomerődök is beletartoztak. A szász erődítések a maguk egyéni és a magyartól könnyen megkülönböztethető megjelenésükkel az ország védővezetének csak szerves részét alkották, de távolról sem az egyetlen védővezetet.

A XVI. század végveszélybe sodorta a középkori magyar birodalmat. A török hatalom kiterjedése, a vallási villongások, a belső

¹¹ *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940. 379—380. l. *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Budapest, 1940. 67—72. l. *Szabó István*: Ugocsa megye. Budapest, 1937. 419. l.

¹² A szászok száma a középkor végén 70—80.000 szemben a 3 milliós magyarsággal. V. ö. *Mályusz Elemér*: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. Magyar Művelődéstörténet. II. köt. Budapest, é. n. 107—124. l.

egyenetlenkedések végzetes csapással törték derékba a Mátyás korában fejlődni kezdő, újkori magyar államot. A mohácsi vész utáni kettős királyválasztás betetőzte a bajt. Az ország felfordult állapotában minden esetlegessé vált. A politikai tájékozódás is a pillanatnyi helyzettől függött. Bár írónk a szászszágot az egyetlen Európát védő, sziklaszilárd bástyaként tünteti fel, melynél »már akkor a lét minden területét fedte a népiség« (53), a valóság az, hogy a szászok époly tájékozatlanul álltak a viharban, mint a magyarok, sőt a válságokkal küzdő s az azokban újjászülető egész Európa is. Először Zápolyához csatlakoztak, majd Ferdinándhoz pártoltak. A Fráter György szervezése nyomán életre kelt Erdélyt ők is helyeselték, de röviddel utána a császári seregek után áhítoztak, bár Castaldo és később Bástya garázdálkodása nyomán keservesen kellett érezniök a Habsburg hatalom beavatkozásának következményeit.

Rendkívül érdekes megfigyelni, mennyire nem érti Zillich az erdélyi fejedelemség történeti hivatását és tényleges szerepét. Rögtön a tordai egyezség után így jellemzi a három népet: »Az új államalakulat sajátos alkotmánnyal rendelkezett; a nemesség, mint addig, szabadon parancsolt a megyéknek és azok jobbágyságának, mialatt az ottlévő, eléggé jelentéktelen városoknak bizonyos jogokat biztosított; a székelyek maguk irányították szabad paraszti, saját nemesi rétegük által csakbamar igen korlátozott életüket, ezt a primitív vidéki közösséget; a szászok uralkodtak a magas műveltségű Királyföldön és tulajdonaikon« (60—61). A szász vezetőszerepet még inkább kidomborítja egy másik merész kijelentése. Megállapítja, hogy a Birodalomtól Erdélyt a pogány elvágta s — bár az ozmán tenger mindenfelől körülölelte — még sem kebelezte be. A törökök ezt soha komolyan meg sem kísérelték. Megelégedtek azzal, hogy csekély (!) évi adót kaptak és nem merték a hegyek által koszorúzott erődöt ténylegesen meghódítani, hiszen ebben az esetben — efelől biztosak voltak — a vég nélküli harcokban a német várakba és városokba tört volna foguk« (61). Kétségtelen, hogy a töröknek nem volt szüksége Erdély elfoglalására, mert mint hűbéres tartományát helyzeténél és hatalmánál fogva állandóan a legszigorúbban ellenőrizhette. Valahányszor Erdély nem az ő szája íze szerint cselekedett, keservesen kellett érte szenvednie. Ha a szultán nem foglalta el a kicsi bástyát, az elsősorban a fejedelmek politikai érzékének volt köszönhető. A szászoktól való félelem ebben igazán semmiféle szerepet nem játszott.

Az erdélyi fejedelemség kialakításában és életében a szászoknak tulajdonított vezetés teljesen légből kapott. Írónk, úgy látszik, maga sem akarta e kort bővebben tárgyalni s megelégedett a meglehetősen rövid és színtelen leírással. A fejedelmeket Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kivételével nagyon leszólja. Bocskai uralmát például jelentéktelennek minősíti. A hibákat fennen hangsúlyoztatja, de hogy Erdélynek magyar küldetése miben állt, hogyan felelt meg ennek éppen a magyarság közreműködésével, mit jelentett a hihetetlen nehéz politikai és gazdasági viszonyok között Bethlen és Rákóczi korának konszolidált állapota és aránylag nagy

cselekvőképessége¹³, minderről semmit sem hallunk. Ehelyett a magyarok török-barátságáról beszél és csodálkozik azon, hogy nem siettek egyesülni a Habsburg-birodalommal. A szászságról viszont megtudjuk, hogy e területen ők a nyugati gondolat egyetlen hordozói s a török egyetlen engesztelhetetlen ellenségei. Zillich e részben keveri legfeltűnőbbben a kis- és nagynémet szemléletet, mikor az erdélyi fejedelemséget kizárólag a Birodalom nagy és a szászság kis látószögéből ítéli meg. Eszébe sem jut, hogy az általános és sajátos helyi viszonyokat is tanulmányozza. A szász városok falain túl az első, amit meglát: Bécs. Afölött, ami a kettő közé esik, elszáll tekintete.

Könyvünk találó megállapítása szerint Magyarország a Habsburg-birodalom várudvarának szerepét játszotta. Ez az elnevezés főleg a török időkben véres valósággá vált. Bécs hazánkat gyepűelvének tekintette, melynek kötelessége volt az ellenséget állandóan lekötni és feltartani. A segítség rendszeresen csak addig a feltétlenül szükséges mértékig jutott ki, hogy a meggyengült és ezer bajjal küzködő ország ennek a feladatának még éppen képes legyen megfelelni. A Birodalom különösen a harmincéves és a francia háborúban Nyugat felé volt lekötve. A Kelettel csak akkor törődött, mikor erre a körülmények rákényszerítették. Ennek a magatartásnak beszédes bizonyossága a fényes szentgotthárdi győzelem után kötött, szégyenletes vasvári béke (1664). A megvert törökök ekkor kebeleztek be a legnagyobb magyar területet. Birodalmuk határa Nyugaton Kanizsán, Érsekújváron túlsapott. Nem csoda, ha ennek hatása alatt a magyarok bizalma a császári segítségben megrendült s a Wesselényi-féle összeesküvés után jó félszázadon át hosszabb-rövidebb megszakításokkal fellángolt a kuruc-labanc háború. Lipótot csak Bécs 1683-i ostroma és diadalmas felszabadítása után tudta XI. Ince pápa és Sobiesky János nagy nehezen rávenni arra, hogy a meggyengült félholddal komolyan szembeszálljon. Másfél évtizedes győzelmes hadjárat, melyben a magyarok is bőségesen kivették részüket, végre kiszorította Magyarországot területéről az ozmán uralmat. A császári sereg azonban úgy bánt a felszabadított területtel, mint egy meghódított tartománnyal. Castaldo és Básta után a szászok ismét tapasztalhatták a bécsi vezérek súlyos barátságát. Brassó sorsa és 1697-i égése elég keserves lecke volt számukra. Maga Zillich mondja a császári zsoldosokról: »Sokan nem láthattak bennük semmivel sem jobbat azoknál a hordáknál, melyek röviddel azelőtt Erdélyt fosztogatták« (71). A magyarok reakciója a Rákóczi-szabadságharcban robbant ki. Könyvünk e nemzeti megmozdulásunkról így ír: »Ez volt az utolsó jelentékeny kísérlet arra, hogy a Dunamedencét Nyugattól elszakítsák. Mert európai szemszögből nézve ez volt a felkelés célja, bár Rákóczit később magyar nemzeti hőssé kiáltották ki, tökéletesen figyelmen kívül hagyva azt, hogy győzelme esetén Magyarország a töröknek ismét ki lett volna szolgáltatva. Mint Ottó császár idején, a magyar nép ekkor is a császári kard által mentetett meg, ezalkalommal kettős értelemben. Egyrészt

¹³ *Szekfű Gyula*: Bethlen Gábor. Budapest, 1929.

a töröktől, másrészt, mint azelőtt, saját kaotikus erők érvényesülésétől. Ezek képviselője, Rákóczi, bécsi neveltetése ellenére sem volt képes a nyugati közösséget felfogni. Leveretése után igen jellemzően Törökországba menekült és ugyanott halt is meg» (76—77). Rákóczi nemes, legmagasabb értelemben vett európai egyénisége, céljai és erőfeszítései annyira közismertek, hogy ezt a furcsa jellemzést nem is érdemes cáfolni.¹⁴ Csak annyit jegyzünk meg, hogy Rákóczi győzelme aligha adott volna a meggyengült török birodalomnak alkalmat arra, hogy az ország visszafoglalására komoly kísérletet tegyen. A Rákóczi-szabadságharcba Nyugat-ellenességet belemagyarítani csak a tények teljes nem ismerésével vagy félremagyarozásával lehet.

»A KÉTFEJŰ SAS URALMA ALATT ismét visszatért a béke, mely a Dunamedencét külső ellenségtől 1914-ig megővta« (77). A XVIII. és XIX. századot Zillich mint Magyarországnak a Habsburg-birodalomba való szoros bekapcsolódása és az eredményes építő munka korát ünnepli. Nagy elismeréssel emlékezik meg a tekintélyes számú sváb telepesekről, kik a magyar ugart ismét feltörték és az elmaradott nemzetet újra okszerű gazdálkodásra tanították. Természetesen arra már nem tér ki, hogy a svábok kivétel nélkül olyan ősi magyar települések helyére kerültek, amelyek a török pusztítások következtében tüntek el a föld színéről.

Érdekes megfigyelni, mennyire nem tetszik a szászságnak, midőn a XVIII. századi Habsburg-uralkodók valóban birodalmi politikát űznek. Mária Terézia, de különösen II. József abszolutisztikus törekvései a szászok részéről is szívós ellenállást váltanak ki.¹⁵ Pedig a birodalmi gondolatnak éppen az a lényege, hogy az egész érdeke előbbrevaló a részek érdekénél. E ponton ismét határozottan kitűnik Zillich szemléletének kis látószöge. Ezenkívül a szászokat az erős katolikus szervezkedés is érzékenyen érintette. Bár a birodalmi egység Zillich felfogása szerint helyreállt, a Királyföld a Habsburg-uralom alatt távolról sem töltötte be azt az előkelő gazdasági és műveltségi hivatást, mint a középkor magyar királyai idejében.

E helyütt még egy fontos szempontra kell röviden kitérnünk. Zillich a magyar és szász viszony tárgyalásában állandóan a mai szemléletet vetíti vissza. Pedig a két nemzet között a történelem folyamán távolról sem volt olyan elzárkózás, mint ahogyan azt könyvünk alapján feltételeznünk kellene. Bár a szászság a magyar befolyást mindig távoltartotta magától, törekvései és magatartásuk gyakran egyezett az erdélyi magyarságéval. Más se kell említenünk, mint a hazai protestantizmus helyzetét, mely a fejedelemség idejében, de különösen a XVIII. században a szász és magyar célokat párhuzamosította. A katolikus Habsburg-törekvések a két népet nem egyszer találják egy táborban. A százados egymásmelletti élet

¹⁴ L. Szekfű összefoglalását a Rákóczi-korról: *Hóman—Szekfű: Magyar történet*. 3. kiad. IV. köt. Budapest, 1935. 275—314. l.

¹⁵ Erről a kérdésről igen érdekes és bő adatokat találhatuk *Markó Ilona* „II. József és az erdélyi szászok” című, Budapesten, 1940-ben megjelent munkájában.

is sok ponton talált érintkezési lehetőségre. A szászoknak imponált a magyar uri gondolkodás és viselkedés. Teutsch Frigyes híres művében ezt maga is elismeri, midőn Kornis Mihály grófról, Brukenenthal ellenfeléről megemlékezik. Kornis jellemzése után így ír: „A magyar főnemességre a szász guberniumi tanácsos is bizonyos tisztelettel tekintett. Nemcsak a gazdagság hatott reá, hanem »a magyar nemzet szabad, tettetés nélküli gondolkodásmódja is.« Házasság útján közéjük kerülni kívánatos lett...“ (16).

A Metternich-korszakot írónk a német megerősödés idejének nevezi, »melynek csendes éveiben a magyarok szellemi csatlakozása a Nyugathoz befejeződött« (84). A XIX. század egyre hatalmasodó eszméi azonban hamarosan felkavarták a látszólagos nyugalmat. A magyarok uniós és nyelvi törekvései felháborítják Bécsot és a szászokat egyaránt. Zillich nyíltan kimondja, hogy az ország lakosságának felét is alig kitevő magyarságnak egyáltalán nem volt joga a maga nyelvét más nemzetekre ráerőszakolni. Jellemző ez a fel fogás, mely megütközik azon, hogy egy nemzet a saját országában a saját nyelvét óhajtja vezető szerephez juttatni, még hozzá a nemzetiségek nyelvének tiszteletben tartásával. Dehát e törekvés és a demokratikus eszmék hangoztatása között fennálló »ellentét egy újonnan öntudatra kelt nép előtt, mely először érezte magát Európa szellemi áramlataiban, nem állhatott tisztán« (85). Eltekintve e megállapítások egyéb vonatkozásaitól, kissé meglepően hat számunkra az a beállítás, hogy a magyarság csak a XIX. században jutott az európai eszmék sodrába. Zillich sajnálatosan összeveteszi szláv és román nemzetiségeinket a magyarsággal. Pedig még azok európai kapcsolatai is mélyen belenyúlnak az előző századokba. A magyar nemzeti álláspont a hazai németséget is magával ragadta. »A magyarországi németek százezrei, természetesen a politikailag élesen látó szászok kivételével, tragikus elvakultságukban szintén a magyarok nemzeti céljait támogatták. Ennek következménye, hogy a tulajdonképpen Magyarország német polgársága rövid évtizedeken belül nagy részben a magyarosítás áldozatává vált« (86). E fogalmazás is világosan mutatja, hogy a német polgárság saját akaratából és meggyőződéséből lett a »magyarosítás áldozata«. Mindebből az következik, hogy az akkor száz-százötven éve betelepült német elem lelkét teljesen átítatta az a magyar közösség-élmény, amely a hétszáz éve közöttünk lakó szászok számára idegen és ismeretlen maradt. Jellemző az a néhány sor is, mely a magyar szabadságharcról szól: »A nyugateurópai háborúk a XVIII. és XIX. században nem érték el a Dunamedencét, mely, belső zavargásoktól megkímélve, 1848—49-ben csupán egy magyar felkelés pusztításától szenvedett« (77).

A kiegyezés utáni idők erős megpróbáltatásai ellenére is bevallja szerzőnk, hogy a századforduló táján a magyarok és szászok közötti viszony »feltűnően megjavult« (91). A világháború közös küzdelmei után azonban nagyot fordult a kocka. A szászok az 1918

¹⁶ Teutsch Friedrich: Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. Hermannstadt, 1907. II. köt. 240—241. l.

december 1-i gyulafehérvári gyűlés román határozataiban bízva »és az alapos változás felismerésében, kinyilvánították Romániához való csatlakozásukat« (94). A nyugati eszme és európai öntudat századokon át tántoríthatatlan bajnokai a kényszerítő körülmények hatása alatt így illeszkedtek bele önszántukból a keleti ortodoxia által elég kétségesen biztosított állami keretek közé.

A román és magyar viszonyok közti különbséget azonban maguk a szászok is érezték. Erről Zillich könyvében is olvashatunk néhány tanulságos megjegyzést: »Most tehát Erdély egy olyan fiatal államhoz tartozott, melyből hiányoztak azok az alkotásra képesítő hagyományok, melyek Magyarországot is formálták. Fájdalmasan érezték a szászok a keleti uralkodási módot azoknak a hivatalnokoknak a viselkedésében, akik rövidesen megjelentek körükben. Gyakran hiányos képzettségük és tudásuk következtében, ingadozó jogi szemléletük és megvesztegethető hivatalvezetésük folytán a jólberendezett életbe az a balkáni szellem tört be újkori enyhített formában, amely a török időkben már egyszer körülvette Erdélyt. Amit hivatalnokok és zsandárok, politikusok és pecsenyészimatolók a következő két évtizedben túlkapasokban véghezvittek, mindabból csúnya és bőséges fejezetet lehetne összeállítani« (94).

A legújabb eseményekre nem térünk ki, csupán a befejezés egy mondatát kell még kiemelni. Miután Zillich a szászok érdemeit és eredményeit utoljára elismétli, Erdély egymás mellett élő népeit így jellemzi: »Kialakulatlan, balkáni életforma, felületes városiaság néhány unalmas, történelem és színvonal nélküli helységben, régi értékes polgárság a német városokban, kezdettől fogva rend a várakban és községekben... ezek mozgatják itt az életet« (104). Hadd idézzük feleletképpen a Besztercei Hírlap ezévi július 25-i számának vezércikkét: »Hogy Erdélyben Kolozsvárunk és Marosvásárhelyünk is van, hogy kisebb városainkban is tisztességes szellemi élet pezseg, — hogy az erdélyi magyar irodalom európai viszonylatban is büszkeségére válnék bármely népnek, — hogy pl. székely falvaink vagy Kalotaszegünk tisztaságban, rendben, színvonalban semmivel sem alábbvaló egyetlen nép falvainál sem és mégis ízig-vérig különbözök a mi szemünkben rideg szász falvaktól, — erről és ezer hasonlóról bizony egy szó sincs a könyvben, mely így Erdélyről beszél — Erdély nagyobb része nélkül.«

EGY KÖNYVRŐL, mely a szászok történeti szerepét és hivatását tárgyalja, természetesen nem lehet a magyar viszonyok aprólékos taglalását kívánni. A nemzeti történetírás elsősorban a szóbanforgó nemzetéről ad képet. Kifogásaink ezért Zillichnek csak *a magyar történelemben való tájékozatlanságát* illetik. A Dunamedencében lakó egyetlen nép sem feledkezhetik meg arról, hogy itt államalkotó és egységbe kovácsoló nemzet a magyar volt. Ennek a ténynek elhallgatása vagy elferdítése nemcsak a magyarságról nyújt szükségképpen hamis képet, hanem az illető nemzetiség értékéről, eredményeiről és történeti jelentőségéről is. El kell ismernünk, hogy Zillich magatartását sokban magyarázza egy általános, magyar és szász részről egyaránt elkövetett hiba: az, hogy történetírásunkban

egymásról eddig nem igen vettünk tudomást. A két népnek a múlt század óta fellendült történettudományi kutatásai legnagyobbbrészt csak a saját nemzetük multját vizsgálták és az érintkezési felületeket legfeljebb csak futólag érintették. Az újabb törekvések e szempontból is az előrehaladás reményével töltenek el.

Kétségtelen, hogy Zillich véleménye nem azonosítható a német-ség véleményével. Mégis kettős meggondolás késztetett arra, hogy könyvének megállapításaival foglalkozzunk. Az első az, hogy a gyönyörű kiállítású, kitűnő stílusban megírt könyv a népszerű »Die blauen Bücher« sorozatban jelent meg, tehát olcsósága és nagy példányszáma (20.000) következtében sokak kezébe jut el, akik többsége nem otthonos a Kárpátmedence történetében és különleges viszonyaiban. Ezek számára veszedelmessé válhatik e könyv, mert annak egyoldalúságait észre nem veszik s így az egész magyar történelemről ferde kép rögződik lelkükbe. A másik ok az a tisztelet és nagyrebecsülés, melyet mi magyarok a hazai és birodalmi német-ség iránt érzünk. Ez a tisztelet és barátság megengedi, sőt megkívánja az őszinteséget, melynek a két nép életéből minden félreértést és nehézséget ki kell küszöbölnie. Csak ilyen becsületes nyíltsággal küzdhetünk igazán eredményesen és felelősséggel a közösen áhított új Európáért.

ENTZ GÉZA